

QARAQALPAQ XALQNIŃ KALENDAR MENEN BAYLANISLI BOLĖAN XALIQ AWIZEKI DÓRETIWSHILIGI

Paxratdinova M.M

Qaraqalpaq folklorında kalendar menen yaĖnıy máwsim menen baylanıslı bolĖan xalıqtıń awızeki salt-dástúr jırları, prozalıq áńgimeleri barshılıq. Qaraqalpaq folkloristika iliminde búgingi kúnge máwsimge baylanıslı bolĖan salt dástúr jırları, máresim qosıqları úyreniw aktual máselelerdiń birine aylanbaqta. Atap aytqanda, báhár máwsimine baylanıslı bolĖan nawrız bayramı dástúrleri, súmelek seyili aytımları, geshteklerdegi aytıs úlgileri ulıwma jıl dawımında bolĖan samal shaqırıw, qawın seyili hám t.b. máresimlerge tán bolĖan biraz folklorlıq úlgiler bar.

1.Samal shaqırıw. Diyxanshılıq xojalıqların júrgiziwde úlken áhmiyetke iye bolatuĖın tábiyat qubılıslarınıń biri sama bolıp tabıladı. Biydaydı orımnan orıp, dándi saban, qabıĖınan ayırıw ushın qırman basında samaldan suwırıw usılı úlken áhmiyetke iye. Usınday samal járdeminde suwırıw samal shaqırıw dep ataladı

Jaz-gúz máwsiminde dánli enginlerdi sırtqı qabıĖınan ayırıw maqsetinde samaldan paydalanıwına baylanısı aytımlar bolıp tabıladı. Xalıq túsinigi boyınsha suw iyesi Sulayman, samal iye Aydar degen túsinikler bar. Álbette, usınday aytımlar aytılsa, samal joq jerden samal payda bolarmısh. Qaraqalpaqlarda samal shaqırıw máresiminiń ózine tán lokal tipleriniń biri Aydar (Ajdar) obrazına múrájat etiw arqalı samal háreketine qozĖaw salıw dástúri bar. Áyyemgi dáwirde adamlar úngirlerde aydarha deminin samal payda boladı dep túsingen.

2. Qawın seyili. Xalqımız gúzgi máwsim máresimlerinde qawınlar pisken payıtlarında «qawın seyili» máresim bayramı úlken áhmiyetke iye bolĖan. Sebebi, xalqımız qawınıń hár túrli sortların jetistirip, diyxanlar bunday seyillerde ózleri jetistirgen jańa sortlar, eń mazalı qawınlar kórgizbege qoyılĖan.

Áyyemgi zamanlardan berli qawınıń xalqımız turmısında úlken áhmiyetke iye ekenligin ataqlı alım Ya.Ėulomov tárepinen jazıp alıńan tómendegi ráwiyat da tolıq tastıyıqlaydı: «XIX ásirdiń baslarında Xiywa xanlığı Qońıratlı qamal etip, qońıratlılardıń hamme eginlerin joq etken hám táslim bolıwdı talap etken.

Qaraqalpaq diyxanları arasında «qayır diyxanshılıĖı» (dáryanıń qayır jeri, qayırlap qalĖan jer) degen sóz birikpesi qollanıladı. Sebebi, qaraqalpaq aymaĖı

suwǵarıw diyxansılıǵı menen bir qatarda, Ámiwdárya alabındaǵı qayır diyxansılıǵı da keń rawajlangan. Qayırdá egilgen qawınlar júdá mazalı bolıp, áyyemgi sawda kárwanları menen uzaq ellerge de alıp ketilgen.

Hár jılı jawza kiriwi menen diyxanlar qayıqlarǵa otırıp dárya qırǵaǵına jaqın kóllerge, «suw basqan» góne jaǵıslarǵa súzip barǵan hám suwǵa qanıp ishken jerlerge qawın egken. Jaz máwsiminiń aqırlarına olar jáne sol jerlerge kelip, balıqshılıq penen shuǵıllaǵan, bayaǵı egken qawınların qorıqlaǵan. Gúz máwsimi baslarında qawın pisip jetiliskeń. Qaraqalpaq diyxanları dárya jaǵasındaǵı basıwǵa, qayırdá egilgen qawınlarǵa úlken itibar berip dástúrge aylangan «dárya seyili», «Qawın seyili» dep atalǵan seyillerdi ótkergen. Qayırdá egken diyxannıń jaqın tuwǵan-tuwısqanları, qońsı-qobaları hám bala-shaǵaları menen qayıqlarǵa minip kól hám dárya jaǵalarına, toǵayzarlıq arasındaǵı ashıq maydanlarǵa egilgen qawınlarǵa «qawın seyili»ne kelgen. Olar ózleri menen birge nan, may, qan-chay hám t.b. azıq-túliklerin, tutınıw buyımların alıp kelgen. Qawın iyesi olardı (tuwqan-tuwısqanların) mazalı qawınlar hám dáryada tutılǵan balıqlar menen miyman etken. Bul seyil bir neshe kún dawam etken.

Xalqımız arasında qawındı egiw menen baylanıslı bir neshe arım-sırımlar hám aytımlar payda bolǵan. «Qawın seyili» mámleketimizdiń derlik barlıq aymaqlarında dástúriy túrde ótkerip kelingeni. Etnograf ilimpaz T.Qilichovtıń bildiriwinshe Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Ellikqala rayonınıń qawınshı awıllarında hár jılı gúz pasılında qawın seyili ótkerilgen. Bul seyilde hár túrli qawınlar kórgizbesi usınılıp, jigitle hám balalar qawın-qawın oynıń oynaǵan. Bunda oynıshılar ekige bólinip, bir-birlerine qawınlardı atıp, olardıń shiyrinligi, qawın tilikleri tildi jarıwı qosıq etip ayılǵan.

«Qawın-qawın» - salt dástúr oynıları qatarına jatadı. Balalar arasında «qawın-qawın» oynıınıń bir neshe oynalıw úlgileri bar. Bul oynı gúz pasılında, áyne qawın pisikshilik payıtında qawınshılar qosı átirapında oynalıp kelingeni. Balalardıń bul oynı qawın seyilin de baslap bergen.

Oynı jarshı balanıń shaqırma aytıwı menen baslanadı. Oynıǵa er balalar da, qız balalar da qatnasadı. Balalar diyxanlarǵa qawınlardı tasısıp, jol boyındaǵı shártek astına ákelip bergennen keyin óz oynıların baslaydı. Oynı ádettegeshe «Qawın-qawın dedim...» degen qatarlar menen qawınlardı táriyiplep beriw bolıp tabıladı. Oynı barısı usınday dástúriy qatarlardan tısqarı hár kimniń óz tárpin jeke túrde jetkere alıwı hám qawınlardıń túrin kóp biliwi menen tartımlı dawam etip, balalardıń alıǵı «qawın haqı» aladı. Oynında qawınlarǵa baylanıslı aytımlar hám taqmaqlar da ayıladı.

«Qawın seyili»n ótkeriw dástúri búgingi kúnge shekem saqlanıp kelingен hám házirgi dáwirde úlkemizdegi awıllarda gúzgi pisikshilik, diyxanlarımızdın miynetiniń nátiyjesi, jurtımız tábiyatınıń saqıylıgın belgilewi, ulıglawshı qádiriyatlarǵa, ólmes miyraslarǵa aylanǵan.

Súmelek seyili. Báhár máwsimindegi bayramlardın, máresimlerdın eń úlkeni hám qızıqlısı Nawrız bayramı hám usı bayram menen birgelikte ótkerilgen súmelek seyili, güller seyili, jaslar seyili, geshtek, qız-jigitler aytısı, shayırlar aytısı, kókpar, ılaq, qız quwıw oyınları, salımlar, aylawlar, qoraz urıstırıw, qoshqar dúgıstiriw, arqan tartısıw hám t.b. dástúrlер menen birgelikte ótkerilgen.

Nawrız bayramında xalıqqa tartılatuǵın taǵamlardın eń baslılarınıń biri – súmelek dep ataladı. Ásirese, bul Shımbay, Xojeli hám Qońrat qalalarında ayırıqsha áhmiyetke máresimlerdın biri bolıp tabıladı. Súmelek gúzlik biydaydın dáninen islenedi. Jazlıq biydaydan islense, onsha dámi bolmaydı. Ádette súmelek pisiriletuǵın úy belgilenip alınıp, shıǵarıspaq islenip pisiriledi. Súmelek pisiriwge qosılǵan shańaraqlar biyday, tarı, qant, may, otın hám t.b. kim ne tapqanı menen ortaǵa óz úlesin qosıwı tiyis. Súmelek piskennen keyin, bul úyler al alıp, óz úlesin qońsılarına, tuwısqanlarına pay jiberetuǵın bolǵan. Súmelekten dám tatqanlar: «Báhárden-báháрге aman-esen shıqqanımızǵa shúkir, endigi báhárlerge de amanlıqta jetkeymiz» - dep jaqsı tilekler tilep, bir-birin Nawrız bayramı menen qutlıqlaǵan. Músiybet túsken úyler súmelekke qatnaspaydı. Al, súmelekti pisiriwge tájiriybeli, keywanı hayallar basshılıq etedi. Súmelek tayarlaytuǵın hayallar altı adamnan ibarat bolıp, juwınıp, taranıp, azada kiyinip keliwleri tiyis.

Jaslar seyili. Nawrız bayramında nawrızlıq gójeden keyin baslanatuǵın seyil eki hápte dawam etedi. Onda palwanlar belbew tutısıp, shabandozlar kókpar oynap, aylawlarǵa at jiberilip, baqsı-jırawlar qur dúzip dastanlar, terme-tolǵawlar, xalıq qosıqları, tariyxıy hám salt-dástúr jırların jırlaydı. Awılma-awıl bir-birlerin óz seyillerin tamashalawǵa mirát etedi. Seyillerde qız-jigitler bir-biri menen kese alısıp, bázim quradı. Seyilde qızlar óz jeńgeleriniń basshılıǵında jigitlerdın arbasına minedi. Bul otırıspalarda qız jeńgelerine úlken juwapkershilik júklengen. Sonlıqtan da jigitler qızlar menen tillesiw ushın qız jeńgesin araǵa saladı. Sol arqalı súygen qızına óziniń tilegin jetkeriwge háreket etedi. Jaslar seyiliniń eń tamasha túrleriniń biri - átkónshek. Nawrız bayramındaǵı yaǵnıy ondaǵı jaslar seyilindegi tamashalardıń biri qız-jigitlerdın átkónshekte ushıw máresimi bolıp tabıladı. Átkónshekte ushqan jigit-qızlar eń sońǵı bázimi geshtek bolıp tabıladı.

Geshtek jaslardıń aytıs úlgileri menen sáwlelengen eń qızıqlı basqıshı bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq dástúrinde qız-jigitlerdiń Nawrız bayramında, jaslar seyilinde, otırısqa-merekelerinde uyqasımlı astarlı sóz benen aytısıw oǵada kóp taralǵan. Bunday poetikalıq sóz benen aytısıw juwaptan baslanadı. Juwaptıń mánsi eger de birew astarlı sóz benen sizge tiyip ilip sóylese, siz de sol kisiniń sózine ılayıq poetikalıq sóz benen juwap qaytarıwıńız kerek. Qaraqalpaq dástúrinde juwaptan jeńiliw uyat sanaladı. Juwap sol aytısqa waqıttaǵı háreket, waqıya menen baylanıslı boladı. Juwap úsh túrli boladı: jay juwap, ruqsat beriw juwabı, aytıs juwabı. Jay juwaplar tek sóz arasında naqıl sóz tásirinde ushırasadı. Ruqsat beriw juwabı qızlardıń ústine jigitler bala yamasa jigitlerdiń ústine qızlar kelse burın kelgenler keter de ruqsat soraydı. Ruqsat poetikalıq qosıq qatarları menen beriliwi tiyis.

Qulaq tesiw máresimi burınları, qız bala 9 jas yamasa onnan kishirek waqıtları, qulaǵın tesiw ushın, qızdıń anası, jeńgesi, apaları jıynalatuǵın bolǵan, sóytip, qızdıń qulaǵın júweri menen uwqalap, iyne menen tesetuǵın bolǵan. Ol ushın eki júweri dánin alıp, qulaqtıń eki jaǵınan bir-birine dál keltirip, qısadı. Bir waqıtlarında, tesilgen qulaqqa qızıl iyttiń júnin esip, ótkeretuǵın bolǵan, ol qulaqtıń isip, jaraǵa aylanbawı ushın, solay islengen. Xalqımız uǵımında, qızdıń qulaǵın tesiw - súnnet dep esaplangan.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ayımbetov Q. Xalıq danalıǵı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1968.
2. Allamuratov A. Qaraqalpaqstan iskusstvosınıń tariyxınan. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1958. B.5.
3. Álewov Ó. Qaraqalpaqstanda tálim-tárbiyalıq oylardıń qalıplesiwi hám rawajlanıwı. – Nókis: Bilim, 1993. – B.33-34.
4. Bahadırova S. Qaraqalpaq qanday xalıq, -Tashkent: Navruz, 2017.;
5. Mambetov K. Qaraqalpaq xalkınıń etnografiyalıq tariyxı. – Nókis: 1997.
6. Xoshniyazov J. Milliy dástanlarımız – ruwxıy hám materiallıq mádeniyatımızdıń hasıl úlgileri. – Nókis: Ilim, 2018.